

*В'ячеслав ВАСИЛЕНКО**

Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.)

У статті й опублікованих документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджується участь Південної групи військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.

Ключові слова: УНР, Південна група військ, антибільшовицьке повстання, Гулий-Гуленко.

Збройний виступ наприкінці жовтня – у листопаді 1921 р. з території Польщі й Румунії трьох нечисленних загонів Української повстанської армії (УПА) у вітчизняну історію ввійшов як Другий зимовий похід Армії УНР. Він готувався з кінця лютого, планувався у значно ширших масштабах спочатку на травень–червень, а згодом — на вересень 1921 р. і мав стати сигналом до початку загального антибільшовицького повстання в Україні, але, по суті, підвів ризику під завершальним, повстанським, етапом Української революції 1917–1921 рр.

Другий зимовий похід пов'язують, насамперед, із рейдом з території Польщі Волинської групи, 360 козаків і старшин якої в ніч на 17 листопада 1921 р. було захоплено в полон під с. Малі Миньки й 23 листопада того ж року розстріляно під містечком Базар на Житомирщині. Переважна більшість наукових праць, мемуарів та оприлюднених архівних документів про його підготовку і проведення також висвітлює діяльність у лютому–листопаді 1921 р. в Польщі Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (ППШ) й організацію ним Листопадового рейду Волинської та Подільської груп УПА. Водночас організацію з Румунії у червні–листопаді того ж року штабом Південної групи військ УНР (ШПГ) повстанського руху на півдні Правобережжя та участь у Другому зимовому поході Бессарабської групи УПА досліджено менш ґрунтовно.

* *Василенко В'ячеслав Миколайович* — провідний науковий співробітник ГДА СБ України.

Із-поміж сучасних вітчизняних істориків внесок Південної (Першої) групи у загальноукраїнську повстанську справу найповніше відобразили у своїх працях С. Боган (у рамках дослідження повстанського руху в Одеській губернії 1920–1923 рр.), Д. Красносілецький і П. Стегній (у контексті висвітлення національно-визвольного повстанського руху на Правобережжі 1920–1924 і 1921–1923 рр.), а також Я. Файзулін (як складову частину організації та проведення Другого зимового походу)¹. Дослідники вдало висвітлили ряд ключових питань: про заснування, дислокацію, структуру й діяльність ШПГ, його стосунки з Головною командою військ УНР і ППШ, організацію та проведення Листопадового рейду Бессарабської групи, розгортання повстанського руху на півдні України. Відомості про партизанський рух у регіоні й організацію виступу Бессарабської групи наведено також у монографіях з історії Молдавії З. Іванової й А. Лазарева², публікаціях К. Завальнюка, Р. Коваля, І. Срібняка та О. Янчука³.

¹ *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005; *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007; *Стегній П.А.* Селянський повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000; *Файзулін Я.М.* Другий зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.

² *Іванова З.М.* Левобережные районы Молдавии в 1918–1924 гг. – Кишинёв: Штиинца, 1979. – 215 с.; *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1974. – 909 с.

³ *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – Літин: Літинська райдрукарня, 2005. – 352 с.; *Коваль Р.М.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 615 с.; *Його ж.* Отаман святих і страшних. – К.: Просвіта, 2000. – 286 с.; *Срібняк І.В.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 107–120; *Янчук О.Б.* Останній гайдамака Одещини. – О.: [б.в.], 2001. – 56 с.; *Його ж.* Український військовий і повстанський рух на Одещині у 1917–1923 рр. – Одеса: Видання Українського Чорноморського інституту ім. Ю. Липи, 1998. – 80 с.

Джерельною базою дисертацій, монографій і статей відповідної тематики стали, зокрема, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України): фонди ЦК КП(б)У та ін.⁴; Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): фонди ВУЦВК, Раднаркому УСРР, Народного комісаріату закордонних справ УСРР, Військового міністерства УНР, Генерального штабу Армії УНР, Канцелярії Директорії УНР, Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР, Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР, ВУЧК та Міністерства закордонних справ УНР⁵, численні фонди держархівів Вінницької та Одеської областей, а також опубліковані збірники документів⁶.

У пропонованій публікації висвітлюється діяльність ШПГ, спрямована на підготовку в регіоні загального антибільшовицького повстання й організацію збройного виступу українських військ із території Румунії. Статтю підготовлено на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України): слідчих і судових матеріалів стосовно командувача Південної групи генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка⁷, начальника Першого повстанського району полковника

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, 5.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, 2, 4, 1075, 1078, 1429, 2297, 3204, 3361, 3696.

⁶ Документи внешней политики СССР. — Москва: Госполитиздат, 1960. — Т. 4: 19 марта — 31 декабря 1921 г. — 836 с.; Пограничные войска СССР: 1918—1928 гг.: Сб. док. — Москва: Наука, 1973. — 927 с.; Советское строительство в левобережных районах Молдавии 1921—1924: Сб. док. и мат. — Кишинёв: Ин-т истории Академии наук МССР, Центральный гос. архив МССР, Одесский обл. гос. архив УССР, 1977. — 377 с.; Розвідка і контррозвідка України 1917—1921 рр.: Зб. док. і мат. — К.: Ін-т СБ України, 1995. — 167 с.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 5, спр. 66646, т. 12–14. Зазначені томи є у списку джерел дисертації Т. Плазової, а протокол допиту А. Гулого-Гуленка від 9 серп-

Йосипа Пшоника⁸, начальника П'ятого повстанського району полковника Семена Заболотного і начальника його штабу — емісара ППШ Марка Китайського⁹, начальника штабу Наддністрянської повстанської бригади — емісара ШПГ поручника Михайла Чеховича (отаман Гуляй-Біда)¹⁰ та Маркіяна Усатого — кур'єра ШПГ до начальника Третього повстанського району отамана Гнибиди¹¹. Зазначені документи становлять частину 29-томної архівної кримінальної справи «Петлюрівські отамани», зібраної в Москві обліково-статистичним відділом Головного управління державної безпеки НКВС СРСР у 1936 р. за наказом НКВС № 00242 з окремих справ 1920–1925 рр. провадження.

Фігуранти справи потрапили до рук чекістів у різний час і за різних обставин. Так, М. Чеховича було заарештовано, очевидно, наприкінці листопада 1921 р. Про обставини затримання в його архівно-кримінальній справі не згадується, але відомо, що свідчити він почав із 1 грудня¹². Унаслідок чекістсько-військової операції, проведеної в ніч на 24 січня (7 лютого) 1922 р. у с. Ферпатія Балтського повіту, було захоплено С. Заболотного й М. Китайського¹³.

19 липня 1922 р. в Одесі органами ГПУ несподівано для повстанців був заарештований А. Гулий-Гуленко. Вправний конспіратор завжди впевнено й невимушено почувався у ворожому оточенні, але цього разу таки потрапив під пильне око чекістського агента. Слідчі довго й безрезультатно шукали антирадянські наміри в діях колишнього командувача Південної групи після провалу Листопадового рейду та намагалися якимось чином прив'язати до повстанської і шпигунської діяльнос-

ня 1922 р. потрапив на зберігання до ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20, спр. 1040) і став джерелом досліджень П. Стегнія і Я. Файзуліна.

⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16.

⁹ Там само, т. 17.

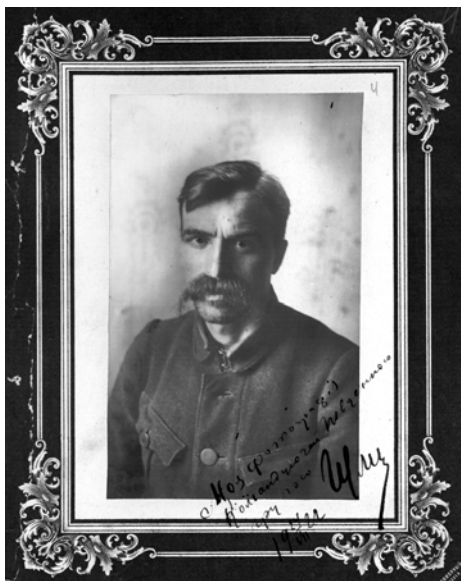
¹⁰ Там само, т. 18.

¹¹ Там само, т. 15.

¹² Там само, т. 18, арк. 4.

¹³ Там само, т. 17, арк. 62–62 зв.

ті дві його ризиковані нелегальні подорожі у травні й червні-липні 1922 р. територією радянської України. А. Гулий-Гуленко, певно, не лукавив, пояснюючи їх винятково бажанням особисто поспостерігати за останніми змінами у житті народу та з'ясувати можливість повернення на Батьківщину за амністією, оголошеною інтернаціоналом за кордоном військовослужбовцям Армії УНР. Генерал був популярним серед війська та еміграції,

А. ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО.

На правий нижній кут фотокартки нанесено його власноручний засвідчувальний напис від 21 липня 1922 р.

ГДА СБ України, КСС, т. 1, арк. 4.
Оригінал.

відчував особисту відповідальність за життя підлеглих. Перспектив продовження антибільшовицької боротьби він уже не бачив, а тому після повернення до Румунії мав наміри виїхати на постійне проживання до Аргентини та влаштуватися на роботу за спеціальністю лісвника¹⁴. І він справді оминав холоднороські стежки, де влітку 1922 р. ще жеврів вогонь повстанського руху¹⁵. У ході слідства, щоправда, було встановлено й іншу причину появи А. Гулого-Гуленка в радянській Україні — прагнення вивести за кордон свого 14-річного сина Віктора, котрий проживав у сестри¹⁶.

4 грудня 1924 р. пильність і наполегливість виявив І. Скуратівський — колишній амністований колега М. Усатого, упізнавши того просто на вулиці

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 23.

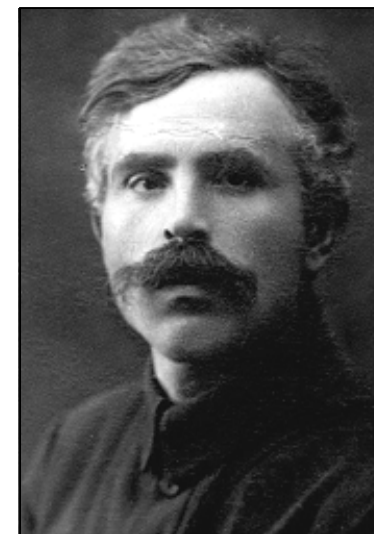
¹⁵ Там само, т. 14, арк. 21, 42.

¹⁶ Там само, т. 13, арк. 151, 157 зв.

й привівши до управління міліції Бульварного району м. Києва¹⁷. Дещо пізніше, 12 лютого 1925 р., неподалік від Ямполья під час нелегального перетину румунсько-радянського кордону було затримано Й. Пшоника¹⁸. За їх показаннями до повернення в Україну першого спонукало бажання амністуватися, а другого — встановити контакт з Ю. Тютюнником¹⁹. Чекістів пояснення М. Усатого та Й. Пшоника не надто переконали, навіть попри те, що обидва були вже виснажені багаторічною боротьбою і поневіряннями на чужині, а під час затримання спротиву не чинили.

Очевидна безвихідь становища заарештованих та застосування до них засобів фізичного й психологічного впливу спонукали їх не лише на потрібні слідству зізнання, але й на пропозиції про використання в оперативній роботі, зокрема від М. Чеховича — у грудні 1921 р., М. Китайського — у березні 1922 р., А. Гулого-Гуленка — у липні 1922 р. та М. Усатого — у грудні 1924 р.²⁰

Проте відомостей про оперативне й ідеологічне використання цих осіб у слідчих справах немає. Припустити це можна лише стосовно М. Чеховича за відсутністю в його справі судового

Й. ПШОНИК.

Фотографія з посвідчення, виданого йому 11 жовтня 1923 р. дирекцією поліції та загальної безпеки міністерства внутрішніх справ Румунії. Документ надавав власникові тимчасовий дозвіл на проживання у цій країні.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 28, конверт 4, арк. 1.

Оригінал.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 15, арк. 123–124.

¹⁸ Там само, т. 16, арк. 1–2.

¹⁹ Там само, т. 15, арк. 17; т. 16, арк. 5–6.

²⁰ Там само, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 1, 4; т. 17, арк. 63–68; т. 13, арк. 150–151 зв.; т. 15, арк. 47.

рішення та стосовно А. Гулого-Гуленка, якому на той час, принаймні, було збережене життя — його засудили до 10 років позбавлення волі. Утім, більшовицька державна машина була нещадною навіть до скорених ворогів, і надалі убачаючи в них потенційну небезпеку. Відтак невідворотна смертна кара для них могла хіба що лише затриматися у часі. Й. Пшоник і С. Заболотний власні послуги щодо співпраці з каральними органами не пропонували. Останньому 5 березня 1922 р. навіть вдалося втекти зі слідчого ізолятора ВУЧК у Харкові, після чого завдання його негайного розшуку було поставлене всім підрозділам ЧК в Україні²¹.

М. Китайського, Й. Пшоника та М. Усатого за результатами слідства було засуджено до розстрілу як «невиправних ворогів радянської влади». С. Заболотний загинув від руки агента ГПУ в ніч на 4 липня 1922 р. в с. Берізки Чечельницькі неподалік від Ольгополя. Так стверджує дослідник К. Завальнюк на підставі документів, віднайдених ним у Державному архіві Вінницької області²².

Про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання і діяльність Південної групи всі зазначені особи були змушені свідчити багато й докладно. З їхніх слів постала цілісна картина подій, творцями й очевидцями яких вони були.

Так, ще наприкінці жовтня 1920 р., в умовах проголошення перемир'я між поляками й більшовиками, Головний отаман С. Петлюра й командування Армії УНР поклали великі сподівання на можливість виправлення важкого становища на фронті за рахунок максимального використання надзвичайного піднесення на території України антибільшовицького повстанського руху. Із цією метою для прориву фронту та з'єднання з повстанцями готувалася мобільна бригада, яку мав очолити досвідчений організатор партизанського руху А. Гулий-Гуленко. Завданням його підрозділу було об'єднати в одночасній активній боротьбі у ворожому тилу всі повстанські загони

²¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 17, арк. 21–28.

²² Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – С. 46–48.

Правобережжя. Партизани повинні були руйнувати комунікації червоних²³. Українське військово командування готувало наступ по всьому фронту і розраховувало на подальше злиття з повстанцями, але ворог випередив та змусив Армію УНР перейти до тяжких оборонних боїв, під час яких значних втрат зазнала й новосформована бригада. Стабілізувати фронт так і не вдалося.

Незважаючи на відхід 21 листопада української армії за демаркаційну лінію по р. Збруч і початок її інтернування, того ж таки дня за наказом військового командування для з'єднання з повстанцями в тил червоних прорвався на швидку сформований А. Гулим-Гуленком мобільний підрозділ у складі 365 добровольців при 50 кулеметах. За зміненим оперативним завданням загін мав провести активні операції у глибокому тилу, об'єднати повстанців Правобережжя та спільними зусиллями надати допомогу Армії УНР у випадку відновлення нею фронту. На початку грудня до цього відділу приєдналися повстанські загони отаманів Цвітковського, С. Гризла й П. Дерещука. Об'єднане формування у складі 3000 піхотинців і 600 кавалеристів рейдувало в Уманському, Гайсинському, Звенигородському й Таращанському повітах, беручи участь у боях із частинами червоних 41-ї, 45-ї, 47-ї піхотних дивізій, Першим кінним корпусом та кінною бригадою Г. Котовського²⁴.

У середині грудня гонець сповістив учасників рейду про остаточне інтернування в Польщі Армії УНР. А. Гулий-Гуленко дав розпорядження про розпорошення свого формування. Більшість повстанців вирішило залишитися в Україні. Радянськорумунський кордон у районі Рибниці перетнуло лише два нечисленні кавалерійські загони на чолі з полковником Сірком та поручником М. Чеховичем. А. Гулий-Гуленко перебував у складі першого загону (350 вершників), але відстав від нього внаслідок тяжкого поранення в останньому бою. Надалі за підробленими документами він потрапив до лікарні у с. Слобозія за 15 верст на південь від Тирасполя, а після одужання, напри-

²³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 10–11, 88.

²⁴ Там само, арк. 10–11, 88 зв.

кінці січня 1921 р., перейшов по кризі через Дністер, опинившись на румунській території. Про досвід вдалої взаємодії підрозділу регулярної армії з повстанцями на антибільшовицькому фронті було поінформовано Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Румунії, а також військове командування цієї країни²⁵.

У квітні 1921 р. через місію УНР у Бухаресті А. Гулого-Гуленка було викликано в Польщу, де він перебував до початку червня. Упродовж цього часу він зустрівся з С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, дізнавшись від них про планування в Україні антибільшовицького виступу й призначення командувачем Південної групи. Безперечно, доповідь А. Гулого-Гуленка про результати грудневого рейду зміцнили віру Державного центру УНР у можливість підняти загальне повстання й успішно проводити спільні операції армійських і партизанських підрозділів. Разом із начальником ППШ Ю. Тютюнником і головою військової секції Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі генералом В. Зелінським А. Гулий-Гуленко брав активну участь у таємних переговорах про підтримку майбутнього повстання з начальником польського генштабу генералом К. Сосновським і начальником другого відділу генштабу майором Чернецьким, а також з уповноваженим французького уряду в Польщі генералом А. Нісселем. Під час цих перемовин було досягнуто домовленостей про організацію на території Польщі й фінансування через 2-й відділ польського генштабу українського повстанського центру; створення прикордонних контрольно-перепускних пунктів для агентів на шляху до України та у зворотному напрямі; про використання інтернованих козаків і старшин як емісарів та агентів, забезпечення їх необхідними документами і правом на безкоштовне пересування залізницею; про відпущення з таборів на час повстання всіх інтернованих козаків і старшин Армії УНР і забезпечення їх необхідною для боротьби з більшовиками зброєю та спорядженням²⁶.

Французи й поляки виступили посередниками в налагодженні відповідної співпраці українців із румунами. Унаслідок

переговорів у травні 1921 р. з генералом А. Нісселем румунський генштаб зобов'язався в контакт з польським та французьким військовими командуваннями надавати підтримку ППШ в організації на території України антибільшовицького повстання. Водночас до Варшави було відкликано польського військового аташе в Румунії майора Гурка, який, після одержання інструкцій, повернувся до Бухареста і провів низку зустрічей із відповідальними представниками румунського військового командування щодо організації у цій країні ШПГ²⁷.

Переговори щодо розгортання в Румунії діяльності ШПГ проводилися в Бухаресті у червні – на початку липня 1921 р. за участі голови військової секції місії УНР генерала С. Дельвіга й командувача Південної групи А. Гулого-Гуленка. У червні останній досяг домовленості з генералом Горським про організацію вздовж кордону по р. Дністер контрольно-перепускних пунктів для переправи агентів, літератури та зброї. Тоді ж, після ухвалення домовленості вищою військовою радою при військовому міністрі Румунії, А. Гулий-Гуленко узгодив організацію цих пунктів із командувачами дислокованих на Буковині та Бессарабії 3-го й 4-го румунських корпусів — генералами Задеком та Ружицьким²⁸.

У зоні відповідальності 3-го корпусу було засновано три контрольно-перепускних пункти: у с. Криуляни навпроти придністровського міста Дубоссари на чолі з сотником Є. Гулієм, у с. Вадулці-Води з начальником поручником Стратієнком та у с. Кіцкани на чолі з поручником Топором. Ще три пункти було відкрито на терені 4-го корпусу. Один із них — у с. Атаки, навпроти Могилева-Подільського з радянського боку. Його начальником став поручник Потапчук. Пункт у с. Нападове, що за 15 верст вище придністровського міста Рибниця, очолив сотник Грішний, а у с. Резіна навпроти Рибниці — сотник І. Нога-Новицький. Із метою координації роботи всіх пунктів і підтримання стосунків зі штабом 3-го корпусу в м. Кишинів було засновано інформбюро на чолі з підполковником Чорненком. Для

²⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 11–12, 89–90.

²⁶ Там само, арк. 12–13, 90–90 зв.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 90 зв., 120 зв.

²⁸ Там само, арк. 14, 91.

комунікації зі штабом 4-го корпусу в м. Яси утворено сектор інформбюро на чолі з сотником Долинюком²⁹.

Наприкінці червня А. Гулий-Гуленко повернувся до Бухареста й заснував повстанський штаб Південної групи. Начальником його було призначено прибулого з Польщі полковника Стефаніва, помічником — керівника інформбюро підполковника Чорненка, начальником цивільного управління — колишнього земського діяча Поплавського, також викликаного А. Гулим-Гуленком із Польщі. Після заснування штаб переїхав до Кишинева під виглядом співробітників інформбюро³⁰.

Остаточного узгодження з вищим військовим командуванням Румунії щодо розгортання в Кишиневі діяльності ШПГ на зразок ППШ у Львові й подальшого озброєння для виступу в Україну інтернованих у румунських таборах вояків Армії УНР було досягнуто в першій половині липня генералом С. Дельвігом. У цей час А. Гулому-Гуленку у військовому госпіталі в Бухаресті було зроблено операцію з видалення з правого боку кулі, що залишалася в його тілі після поранення наприкінці 1920 р.³¹

За встановленим планом підготовки загального антибільшовицького повстання територію України було розподілено на повстанські групи, райони, курінні підрайони й сотенні ділянки. Правобережну Україну поділили на Південну й Північну групи по п'ять районів у кожній. Межі Південної групи на сході проходили вздовж Дніпра від Черкас до Херсона, на півдні — узбережжям Чорного моря від Херсона до Акермана, на заході — уздовж Дністра від Акермана до с. Кам'янка і на півночі — по лінії залізничних станцій Вапнярка–Цвіткове–Бобринська–Сміла–Черкаси³².

Згідно зі складеною ППШ схемою розташування в Україні партизанських загонів та повстанських організацій станом на липень 1921 р., перший район Південної групи охоплював Одеський, Тираспольський, Ананьївський повіти повністю та західну

²⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 91.

³⁰ Там само, арк. 14–15, 91–91 зв.

³¹ Там само, арк. 91 зв.

³² Там само, арк. 13–14, 153.

частину Миколаївського й Херсонського повітів Херсонської губернії; другий обіймав терени Вознесенського, Миколаївського та Херсонського повітів Херсонської губернії; третій район об'єднував Криворізький повіт Херсонської та правобережні частини Верхньодніпровського й Катеринославського (окрім міста Катеринослава) повітів Катеринославської губернії; четвертий включав землі Єлисаветградського, Олександрійського й правобережну частину Кременчуцького повітів Херсонської губернії, Чигиринського, а також південної частини Черкаського й Звенигородського повітів Київської губернії, а п'ятий район охоплював Ольгопільський та Балтський повіти Подільської губернії, а також південь Гайсинського й Брацлавського повітів Подільської та Уманського повіту Київської губернії³³.

Діяльність ШПГ та його фінансування велися через уповноваженого румунського військового командування в Бессарабії капітана Мардареску (у слідчих документах він проходить переважно як Мардарій). Він же був начальником інформбюро штабу військ у Бессарабії. Стосунки з міністрами іноземних і внутрішніх справ Румунії та інформування їх про роботу штабу були прерогативою голови місії УНР у Бухаресті К. Мацієвича. Кур'єрами за посередництва місії, а також поштою і телеграфом підтримувався зв'язок ШПГ зі ставкою Головного отамана в польському Тарнові³⁴.

У Кишиневі штаб розташовувався за адресою: вул. Пирогова, 52. Його основними завданнями були забезпечення районів керівними кадрами, боєприпасами й агітаційною літературою; координація діяльності повстанських загонів на місцях і передача їм розпоряджень ППШ; забезпечення зв'язку ППШ із румунським військовим командуванням та підготовка ударної групи, яка в потрібний час повинна була вирушити з Бессарабії на підтримку загального антибільшовицького повстання³⁵.

Направлення відповідальних співробітників до України й пов'язані з цим облік явок, передача шифрів та інших умовних

³³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 204, арк. 1.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 15; т. 17, арк. 17.

³⁵ Там само, арк. 15, 153; т. 16, арк. 25.

знаків велися під повним контролем начальника штабу групи полковника Стефаніва. Станом на 10 серпня в райони Південної групи було направлено до 150 посланців. Понад 40 старшин ще навесні вирушили туди з таборів інтернованих у Польщі. Чотирьох із них, зокрема, було призначено начальниками районів. Решту агентів та емісарів становили старшини й козаки з румунських таборів. До 80 агентів-інформаторів вирушило у зворотному напрямі або вже повернулося. До серпня ще вдавалося дотримуватися належної конспірації і провали агентів траплялися нечасто та радше випадково. Надалі значну частину посланців було заарештовано, із багатьма втрачено зв'язок³⁶.

У свідченнях А. Гулого-Гуленка зазначено дещо відмінну від запропонованої ППШ нумерацію повстанських районів у складі Південної групи: *перший район* подано як Одеський, *другий* — як Балтський, *третій* — як Єлисаветградський, *четвертий* — як Олександрійський і *п'ятий* — як Катеринославський³⁷. У зіставленні зі схемою ППШ помічаємо, що не третій, а другий район може бути умовно Єлисаветградським; не п'ятий, а третій — Катеринославським; не другий, а п'ятий — Балтським; лише перший та четвертий умовно виглядають як Одеський та Олександрійський.

Начальником цивільного управління й виконувачем обов'язків начальника Одеського району було призначено полковника Й. Пшоника. Майже весь час із весни до листопада 1921 р. він перебував у Кишиневі, а північніше від Акермана заснував свій контрольно-перепускний пункт на чолі з сотником Іващенко для переправлення власних емісарів. У розпорядження Й. Пшоника було направлено співробітників ШПГ Топора, Чердиченка, Порайка, Савченка, Козака, Трубу та ін.³⁸ Й. Пшоник свідчив про особисту відправку через кордон лише одного посланця. До провідного на теренах району Одеського повстанкому для зв'язку з професором Д. Бузьком (на той час уже агентом Одеської губЧК) вирушив Баковецький, котрий назад так і

³⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 14, 16, 91 зв., 153 зв.

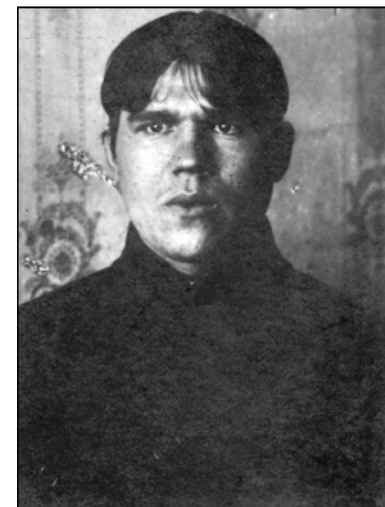
³⁷ Там само, арк. 14, 153 зв.-154.

³⁸ Тамсамо, арк. 91, 131, 154.

не повернувся. Й. Пшоник розповів про також невдалу спробу незадовго до рейду організувати пункти переправи людей на територію радянської України з метою ведення антибільшовицької агітації³⁹.

Окрім Одеського повстанкому в першому районі діяли й інші підпільні організації, зокрема в Тирасполі та Рибниці. Улітку-восени 1921 р. їх було викрито й ліквідовано. Активних партизанських акцій на території району не спостерігалось. Джерела повідомляють лише про оперування в Одеському повіті загону отамана Чорновоза й рейди до Ананьївського повіту повстанців отаманів С. Заболотного та Я. Кощового⁴⁰.

Начальником Балтського району було затверджено С. Заболотного, котрий підтримував зв'язки з обома повстанськими штабами. Так, ШПГ направив у його розпорядження начальника цивільного управління району Нововирського, а також М. Чеховича, Онопрієнка та ін.⁴¹ За свідченнями М. Чеховича, на радянський бік Дністра він потрапив 23 липня спільно з Т. Марковським і Нововирським. Причому останній виявився нездатним до виконання покладених на нього відповідальних обов'язків і голов-

С. ЗАБОЛОТНИЙ.

Фотографія зроблена, імовірно, упродовж 24 січня – 5 березня 1922 р. під час перебування його під слідством.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 17, арк. 31 (конверт). Оригінал.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 30–30 зв.

⁴⁰ Там само, спр. 8839; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2 (д), спр. 10, арк. 9, 11; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Х., 1971. – С. 145.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154.

ним чином переховувався⁴². Про призначення начальником п'ятого району отаман С. Заболотний дізнався у квітні 1921 р. у с. Борщі від прибулого «для ведення політичної роботи» емісара ППШ М. Янковського⁴³.

На час запланованого на травень–червень збройного виступу С. Заболотному пропонувалося розгорнути свої повстанські сили в дивізію на теренах Балтського, Ольгопільського, Ямпільського й Брацлавського повітів. За відсутності належних зв'язків організаційна робота у двох останніх повітах отаманом не проводилася. Під час арешту С. Заболотний свідчив, що чисельність його загону завжди була несталою: від кількох десятків осіб в особливо скрутні часи до 400 повстанців навесні 1921 р. Але загін довгий час уникав розгрому й постійно поповнювався завдяки підтримці місцевих селян та сільської інтелігенції⁴⁴.

Наприкінці травня до С. Заболотного прибув ще один емісар ППШ — М. Китайський, залишившись на посаді начальника штабу п'ятого району. У липні його було направлено до Львова для погодження з Ю. Тютюнником вимог Дієвої ради повстанців щодо влаштування життя після перемоги над більшовиками з питань власності на землю, робітничої праці, свободи торгівлі та виборності влади. М. Китайський повернувся у вересні з неконкретними розпорядженнями готуватися до повстання й очікувати відповідного наказу.

На чолі трьох передбачуваних ще навесні 1921 р. повстанських бригад дивізії полковника С. Заболотного мали стати отамани І. Кіршул, К. Солтис і Дорошенко (Лихо). Однак останній вирушив зі своїми повстанцями на північ і надовго втратив контакт із С. Заболотним. Підпорядковані ж йому К. Солтис, Я. Кощовий, С. Коваленко (Залізник), І. Дерев'яга й інші місцеві отамани в умовах постійного ворожого переслідування на творення потужного військового підрозділу не спромоглися. Відомо лише про сформовану у серпні Наддністрянську повстанську бригаду отамана І. Кіршула — колишнього командира кав-

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 6, 19.

⁴³ Там само, т. 17, арк. 3.

⁴⁴ Там само, арк. 3–4.

бригади в дивізії Г. Котовського, загітованого С. Заболотним на бік повстанців. Ці відомості зосереджено, зокрема, у показаннях емісара ШПГ М. Чеховича, призначеного помічником командира й начальником штабу Наддністрянської бригади.

Штаб бригади маневрував територіями Крутівської, Писарівської та Молокішульської волостей. Окрім І. Кіршула й М. Чеховича, до нього входили начальник цивільного управління Д. Дороганич, ад'ютант Т. Марковський, а також Гладковський, Нововирський і Цетнер. Завданням бригади було при дотриманні максимальної конспірації організовувати в кожному селі на території прикордонних волостей Балтського й Ольгопільського повітів підпільні ланки, які мали в будь-який момент підняти односельців на повстання. Окрім того, І. Кіршул мав певні зв'язки з підрозділами Червоної армії, які в потрібний момент могли б перейти на бік повстанців, зокрема з командиром 24-го кавалерійського полку Байлом. «Свої люди» в підпільників були й у місцевих органах більшовицької влади, приміром викриті чекістами співробітник мобілізаційного відділу Балтського повіту Платонов та воєнком Крутівської волості Гайна⁴⁵.

Наддністрянська бригада адміністративно підпорядковувалася штабу С. Заболотного, але оперативно — безпосередньо ШПГ. Так, 23 вересня до Бессарабії відбув М. Чехович для інформування про стан готовності району й одержання розпоряджень для бригади та С. Заболотного. Одним із завдань було ор-

М. ЧЕХОВИЧ.

Фотокартка виготовлена до його арешту, тобто не пізніше 1 грудня 1921 р.

ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 8. Оригінал.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 18, арк. 20–21.

ганізувати переправу через кордон тисячі гвинтівок і сотні кулеметів, про закупівлю яких А. Гулий-Гуленко нібито домовився з румунами. За показаннями М. Чеховича, у середині жовтня він повернувся назад, заставши повний занепад організації внаслідок невдалої спроби І. Кіршула підняти в регіоні повстання й арешту підпільників у селах Красненьке, Домниця, Ковбасне. Під час арешту самого М. Чеховича всі одержані у ШПГ інструкції, документи й паролі потрапили до рук чекістів⁴⁶.

Начальником Єлисаветградського району було призначено сотника Нестеренка, а вже до нього направлено Вербицького, Синюка, Скрипку, Недайкашу та ін.⁴⁷ Відомо, що загін начальника району отамана Нестеренка (Орла) оперував в Єлисаветградському повіті Херсонської та Чигиринському повіті Київської губерній. Орел тримався крайньої півночі свого району на межі з лісистим Холодним Яром і підтримував зв'язки з повстанцями отаманів І. Деркача, Л. Завгороднього й Грінченка. За показаннями репресованого повстанця Р. Савеленка, наприкінці травня 1921 р. загін Орла налічував 10 кавалеристів і 28 піхотинців та мав на озброєнні гвинтівки й нагани з достатньою кількістю патронів, проте жодного кулемета. Начальником штабу в повстанців був Отаманенко⁴⁸.

В умовах постійного переслідування голий південний степ міг бути місцем лише тимчасової дислокації повстанців. Із-поміж формувань, що здійснювали стрімкі рейди територією другого району, слід виділити загони отаманів Л. Завгороднього, Іванова (І. Тишаніна) й А. Шока.

Так, за чекістськими донесеннями, у Миколаївському повіті за підтримки місцевого населення певний час оперували повстанці холодноярського отамана Л. Завгороднього. Його мобільне формування налічувало 85 вершників і 15 піших вояків при двох кулеметних тачанках⁴⁹. А загін отамана Іванова рей-

дував територіями Криворізького, Миколаївського, Єлисаветградського й Нікопольського повітів Херсонської губернії, тобто відразу трьома повстанськими районами — другим, третім і четвертим. За показаннями повстанця М. Пушеля, на початку липня 1921 р. загін отамана Іванова налічував до 55 осіб, кожен з яких мав гвинтівку, револьвер, шашку і 2–4 бомби. З-поміж них — 20–25 вершників. Бійці мали 4 тачанки по 3 коня, 4 кулемета, 2 з яких були несправними, і загалом близько 40 коней. Загін оперував на той час у районі селищ Новий Буг та Велика Олександрівка на Єлисаветградщині⁵⁰. У селах Вознесенського повіту діяли осередки підпільної повстанської організації отамана А. Шока, які з весни 1921 р. готували місцеве населення до повстання з метою відновлення УНР. За більшовицькими зведеннями, провідник мав загін у складі 150 кіннотників і 50 піхотинців при 6 кулеметах і доброму обмундируванні. Піхота пересувалася на бричках. Партизани нерідко використовували документи загону боротьби з дезертирами і контрреволюцією або ударної продгрупи⁵¹.

До Олександрійського району начальником було відправлено І. Деркача, а в його розпорядження — Ільченка, Паненка, Сологуба, Вінницького, Новицького та ін.⁵² За свідченнями вже згаданого Р. Савеленка, станом на кінець травня 1921 р. загін начальника району отамана І. Деркача налічував 400 піхотинців. На той час спільно з ним оперували відділи отаманів Л. Завгороднього у складі 120 кавалеристів та Грінченка — 35 вершників і 10 піших вояків при 4 тачанках і 3 кулеметах «Максим»⁵³. На території району також діяли потужні Єлисаветградський і Холодноярський повстанками, рейдували загони отаманів Голого, Хмари, Гупала, Залізняка й інші партизанські формування.

Для організації Катеринославського району начальником було направлено отамана Гнибіду, а в його розпорядження —

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 8839.

⁴⁷ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 153 зв.

⁴⁸ Там само, ф. 5, спр. 10003.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 49, арк. 4.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 7294, арк. 8–9, 71–72, 129–129 зв.

⁵¹ Там само, спр. 8915; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2 (д), спр. 10, арк. 2–3.

⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 153 зв.

⁵³ Там само, спр. 10003.

керівником цивільного управління члена УСДРП Скляра, а також Нетребу, Ковальчука, Дейнецького та ін.⁵⁴ На теренах району, зокрема, діяли очолювана емісаром ППШ доктором Гелієвим повстанська Організація Катеринославщини, Північної Таврії і Східної Херсонщини, а також їй підпорядкована Підпільна організація повстанських куренів на чолі з емісарами ППШ П. Кимлачем і П. Семеньком⁵⁵. Окрім повстанців отамана Іванова, за більшовицькими зведеннями, у Верхньодніпровському повіті оперували загони Петренка, Вернигори, Ріпи, Марусі Никифорової, Ревуна і Коваленка⁵⁶; у Катеринославському — Нагибенного і Коневця; у Нікопольському повіті — Піскуна, Левченка, Панченка, Горєлова⁵⁷.

Для забезпечення зв'язку зі своїми емісарами Гнибідюю і Скляром в липні–серпні й жовтні–листопаді 1921 р. ШПГ двічі направляв до Софіївської волості Катеринославського повіту кур'єра — інтернованого сотника Армії УНР М. Усатого. За свідченнями останнього, обидві подорожі за незалежних від нього обставин не призвели до встановлення необхідного контакту. Під час першої подорожі М. Усатий довідався про переслідування, а під час останньої — про ліквідацію більшовиками повстанської організації отамана Гнибіді⁵⁸.

Союзниками українців у боротьбі з більшовицькою владою були німці-колоністи, що проживали на теренах Південної групи. Вони мали свою повстанську організацію з центром у Кишиневі. Її повноважними представниками в колоніях, зокрема, були доктор Флемер, Ляцер, Реміх, Генцельман. За посередництва вповноваженого з морських справ УНР у Румунії адмірала Остроградського організація встановила тісні стосунки з Південною групою. Через своїх агентів на місцях колоністи

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154.

⁵⁵ Там само, спр. 5356.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 642, арк. 18.

⁵⁷ Там само, ф. 3204, оп. 1, спр. 28, арк. 23–24.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 15, арк. 90–93.

контактували з начальниками районів, надаючи їм необхідну оперативну інформацію⁵⁹.

Зокрема, у липні–вересні 1921 р. за підтримку повстанської організації отамана А. Шока масовим репресіям було піддано жителів німецьких колоній Вознесенського повіту, а у грудні 1921 – січні 1922 рр. за тривалі тісні стосунки з емісаром ППШ М. Яновським — колоністів хутора Грекове Балтського повіту⁶⁰. За показаннями А. Гулого-Гуленка, німці-колоністи виходили також на контакт із метрополією через німецьке консульство в Румунії та представника німецького командування в ППШ Пауля Зейгордта⁶¹.

Наприкінці серпня 1921 р. А. Гулий-Гуленко виїхав до Польщі, зустрівся з Ю. Тютюнником у Львові та з С. Петлюрою в Тарнові, доповів їм про стан справ у Південній групі. 31 серпня, за розпорядженням Головного отамана, у м. Каліш відбулася військова нарада за участі командувачів шести інтернованих дивізій, керівників генштабу і повстанських штабів у Польщі й Румунії. Ішлося про стан готовності військових частин, ППШ і ШПГ до загального повстання, про нестачу коштів, зброї та спорядження, а також про труднощі у стосунках повстанських штабів із польським і румунським військовими командуваннями та сподівання на більш плідну співпрацю⁶².

За розробленим на нараді планом, очолювані досвідченими інструкторами ППШ партизанські загони після одержання наказу мали розпочати на всій території України одночасні повстанські операції з роззброєння частин Червоної армії та руйнування їх комунікацій. Водночас із територій Польщі й Румунії планувався збройний виступ усіх інтернованих підрозділів Армії УНР, яким належало стати ядром потужних повстанських формувань⁶³.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 154 зв.

⁶⁰ Там само, спр. 8915, 8906.

⁶¹ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 154 зв.

⁶² Там само, арк. 92–92 зв.

⁶³ Там само, арк. 17, 122 зв.–123 зв.

Південна група мала виступити форсованим маршем із Румунії в напрямі м. Звенигородка–ст. Бобринська та шукати зв'язок із Північною групою, яка, перетнувши польсько-радянський кордон поблизу Рівного, на той час повинна була дістатися району Сквиря–Біла Церква. Із Польщі в околиці Рибниці для підсилення Південної групи мала вирушити Запорізька дивізія, ведучи наступальні дії в напрямі Балта–Умань⁶⁴.

Місцем попередньої дислокації штабу УПА було обрано територію Уманського й Звенигородського повітів. Командувачу Ю. Тютюннику на час повстання надавалися диктаторські повноваження. На теренах повстанських груп до приходу регулярної армії тимчасова влада доручалася повстанкомам. Захоплених військовополонених Північна група мала надсилати до Польщі, а Південна — до Румунії. Повстання вирішено було розпочати після завершення всіх приготувань та озброєння частин. Останнє залежало, головним чином, від поляків і, частково, румунів⁶⁵.

Після наради А. Гулий-Гуленко одержав у Тарнові кошти на потреби Південної групи (40 млн радянських руб., 60 млн українських крб, 300 тис. польських марок та 100 тис. румунських леїв) і виїхав до Румунії через Львів⁶⁶. На думку Ю. Тютюнника, на організаційні витрати ШПГ одержував від С. Петлюри в п'ять разів більше коштів, ніж ППШ, тоді як масштаб роботи останнього був у п'ять разів більшим⁶⁷. У рапорті Головному отаманові, підготовленому за його резолюцією від 22 серпня 1921 р., Ю. Тютюнник обґрунтовував необхідність обмежити в коштах утримання штабу А. Гулого-Гуленка в Румунії⁶⁸.

Упродовж вересня А. Гулий-Гуленко відвідував табори інтернованих у Румунії, в яких перебувало на той час близько 4 тис. українців: козаків і старшин Армії УНР; вояків, мобілізованих адміралом П. Врангелем; махновців і цивільних осіб⁶⁹.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 17, 92 зв., 122 зв.–123 зв.

⁶⁵ Там само, арк. 17, 122 зв.–123 зв., 129.

⁶⁶ Там само, спр. 66646, т. 13, арк. 92 зв.

⁶⁷ Там само, ф. 13, спр. 439, т. 2.

⁶⁸ Там само, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 44–44 зв.

Найбільшою військовою одиницею в Румунії була інтернована в Брашові 2-га кулеметна бригада полковника Порохівського у складі 800 старшин і козаків, яка й мала стати ядром, а її командир повинен був очолити рейд Південної групи⁷⁰.

Згідно з надісланим у першій половині жовтня таємним наказом ППШ, А. Гулому-Гуленку пропонувалося вирушити зі своїм штабом до місця передбачуваної надалі дислокації штабу повстанської армії — на Уманщину й Звенигородщину — та очікувати там приходу з Польщі направленої в його розпорядження Запорізької дивізії. Виступ Української повстанської армії з Польщі Ю. Тютюнник планував після 15 жовтня. На той час передбачалося, що всі військові частини одержать необхідну зброю і спорядження та будуть готові до маршу. Частини, дислоковані в Румунії, озброєнням мали забезпечити румуни, а решту військового майна передбачалося отримати з Польщі від ППШ⁷¹.

Про одержання відповідного наказу А. Гулий-Гуленко сповістив генерала С. Дельвіга, посла К. Мацієвича й начальника бюро румунського генштабу полковника Паладу. Останній запевнив, що розпорядження про видачу Південній групі УПА необхідної зброї вже надіслане в Яси командувачу 4-го корпусу. Окрім того, наказ А. Гулого-Гуленка організувати нечисленний загін та здійснити відволікаючий наступ на Тирасполь і в разі успіху взяти під контроль Одещину одержав Й. Пшоник. Для створення загону в його розпорядження ШПГ направив досвідчених кадрових офіцерів Дідученка, Пукалова й Батуріна, а також надав кошти в розмірі 89 тис. леїв⁷². Забезпечити первинну підтримку виступу Бессарабського загону було доручено Наддністрянській бригаді І. Кіршула⁷³.

У ніч проти 17 жовтня румунсько-радянський кордон у районі с. Криуляни таємно перетнув ШПГ у складі 18 чол. при руш-

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 92 зв.

⁷⁰ Там само, т. 17, арк. 19.

⁷¹ Там само, т. 13, арк. 93.

⁷² Там само, т. 13, арк. 93; т. 16, арк. 24–24 зв.

⁷³ Там само, т. 18, арк. 6–7.

ницях в уніформі бійців Червоної армії та вирушив до Уманського повіту за маршрутом Криуляни–Окна–Борщі–Піщана–Голованівськ–Тальне. Із керівництва штабу в Кишиневі залишився лише очільник цивільного управління Поплавський. Обов'язки начальника інформбюро за відсутності підполковника Чорненка було доручено виконувати сотникові Василюку⁷⁴.

Перебуваючи поблизу станції Борщі, А. Гулий-Гуленко відправив гінців до керівників районів: хорунжого Вінницького й сотника Сологуба — до отамана Деркача у с. Цибулів, сотника Ковальчука й підхорунжого Дейнецького — до отамана Гнибиди в район станцій Зелена–П'ятихатки, поручника Онопрієнка до отамана Заболотного у с. Круті, поручника Скрипку — до отамана Нестеренка в район Єлисаветграда та поручника Дейнегу до отамана Лиха в Тарашу. Ще сімох посланців командувач направив з-під Голованівська по явках до м. Тальне, куди мали надходити накази штабу Української повстанської армії. Таким чином, наприкінці жовтня до пункту призначення прибули четверо: генерал А. Гулий-Гуленко, полковник Стефанів, підполковник Чорненко й поручник Козак. Під виглядом радянських службовців вони подорожували населеними пунктами Уманщини в очікуванні наказів ППШ і звісток із районів, явками користувалися лише для виходу на зв'язок⁷⁵.

2 листопада Ю. Тютюнник у доповіді Головному отаманові про стан готовності до збройного виступу Волинської групи зазначав між іншим про відсутність донесень від командувача Першої повстанської групи А. Гулого-Гуленка⁷⁶. За показаннями ж останнього, очікуваний наказ про оголошення повстання він одержав лише наприкінці листопада, а відомості про виступ Ю. Тютюнника, М. Палія та В. Нельговського — уже після їх розгрому, тож з'єднатися з ними не міг. Обіцяної військової підтримки та зброї з Польщі ШПГ так і не дочекався⁷⁷.

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 10, 93–93 зв.

⁷⁵ Там само, т. 13, арк. 93–93 зв.

⁷⁶ Там само, т. 22, арк. 37–38.

⁷⁷ Там само, т. 13, арк. 17.

Польща фактично зірвала виконання головного пункту таємних домовленостей із Державним центром УНР про своєчасне спорядження й озброєння всіх інтернованих на її території українських підрозділів. Ця країна зовсім не прагнула вступати у відкритий прикордонний конфлікт і, безперечно, цінувала цілком прийнятні для неї умови Ризького мирного договору з РСФРР та УСРР від 18 березня 1921 р. Зусиллями українців поляки й румуни помітно активізували диверсійну й розвідувальну діяльність на території сусідньої ворожої держави, але збройний виступ УПА ненадійні союзники намагалися подати не інакше, як акції, підготовлені та проведені самими українцями.

Замість потужної Північної групи УПА з Польщі в Україну пізньої осені вирушили погано озброєні й споряджені Волинський та Подільський загони. Так, задуманий як кінний, Подільський загін підполковника М. Палія формувався в м. Копичинці із козаків 4-ї Київської дивізії УНР у кількості до 700 чол., на озброєнні мав 200 рушниць, 10 тис. набоїв до них, а також 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями, 12 — без набоїв і лише 12 коней. Загін перетнув польсько-радянський кордон (р. Збруч) у ніч на 26 жовтня і впродовж місяця пройшов Україною з боями 150 км. Не одержавши змоги з'єднатися з головними силами Ю. Тютюнника, Подільський загін був змушений 25 листопада під тиском Червоної армії перейти кордон у зворотному напрямку, де його роззброїли та знову інтернували поляки⁷⁸.

Волинський загін формувався в районі станцій Москвин–Костопіль під керівництвом генерал-хорунжого В. Янченка зі старшин і козаків 3-ї, 4-ї та 6-ї дивізій Армії УНР, зведених у Київську дивізію, до складу якої входило дві піхотних і гарматна бригади, кінна й технічна сотні, а також польова варта — усього до 900 чол. Із них 35% узагалі не мали взуття, 50% — верхнього одягу. Відчутно не вистачало білизни. Заходи, ужиті ППШ для поліпшення ситуації з обмундируванням, виявилися

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38; *Кульчицький Ю. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях.* – Л., 2000. – С. 194–196; *Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.* – С. 117.

недостатніми. На озброєнні загін мав 430 рушниць і 74 тис. набоїв до них, 34 кулемета з набоями та стрічками, 300 шабель, 150 пік, 600 ручних гранат і вибухівку⁷⁹.

Румуни також фактично зірвали наступ зі своєї території Південної групи УПА під проводом полковника Порохівського. Лише відділу полковника Й. Пшоника вдалося організувати й здійснити відволікаючий рейд із Бессарабії. За його свідченнями, загін формувався впродовж двох із половиною тижнів у містах Кишинів і Бендери шляхом «вербування українських біженців». Після одержання запізнілого наказу про початок повстання, 18 листопада всіх майбутніх учасників рейду було зібрано в Бендерах. Цього ж дня з великими труднощами на особистих контактах із капітанами Мардареску і Станеску від румунів було одержано мінімальну кількість зброї і дозвіл на переправу через Дністер⁸⁰.

Таким чином, у ніч на 19 листопада на ділянці Гурабикулове–Красногорка, що на північ від Бендер і Тирасполя, румунсько-радянській кордон перетнули 187 козаків і старшин Бессарабського загону під керівництвом полковника Й. Пшоника. На озброєнні вони мали 16 гвинтівок, 20 револьверів, 70 гранат і певну кількість ракет. Виступ здійснювався з наміром підняти повстання в першому районі за відсутності певних відомостей про розгром основних сил УПА⁸¹.

Повстанці без бою зайняли с. Красногорку, де здобули перші трофеї — залишені прикордонною охороною 35 гвинтівок і 3 тис. патронів до них. Надалі загін рухався вздовж Дністра на південь двома частинами, які очолювали капітан Новицький та хорунжий Козак. За попередніми агентурними донесеннями, у с. Паркани (нині с. Бичок) учасників рейду мав очікувати місцевий повстанський загін, але зустріли частини охорони кордону у складі кавалерійського ескадрону, піхотної роти й кулеметного взводу. У результаті двогодинного бою червоноармійці відступили, залишивши повстанцям 5 кулеметів, понад

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁸⁰ Там само, т. 13, арк. 17–18; т. 16, арк. 24 зв. – 25.

⁸¹ Там само, т. 13, арк. 18; т. 16, арк. 25–25 зв.

40 коней і 120–130 гвинтівок. Озброївшись, загін тепер уже мав змогу вести запланований наступ на Тирасполь. За розпорядженням ШПГ, під час усього рейду його учасники поширювали антибільшовицькі відозви німецькою мовою, адресовані місцевим німцям-колоністам. Бій за Тирасполь тривав п'ять годин. Повстанцям удалося оволодіти фортецею кінця XVIII ст. й половиною міста, але під тиском переважаючих сил ворога вони були змушені відступити⁸².

Таким чином, рейд Бессарабського загону Української повстанської армії, розпочавшись під ранок, завершився надвечір 19 листопада 1921 р. Й. Пшоник свідчив загалом про незначні втрати серед своїх підлеглих: двоє загиблих і двоє поранених під час бою у с. Паркани, троє загиблих і стільки ж поранених при наступі на Тирасполь та двоє поранених румунськими прикордонниками під час переправи через Дністер у зворотному напрямі. Обстріл румунами Бессарабського загону було здійснено, очевидно, для імітації бодай якогось перешкодження порушенню кордону, а подальше, щоправда невиконане, розпорядження з Кишинева про повернення повстанців на територію УСРР було підготовлене для запобігання прикордонному конфлікту. За відсутності на той час у штабі командувача групи Й. Пшоник про результати рейду поінформував рапортом його заступника Поплавського⁸³.

Із настанням морозів і за інших украй несприятливих обставин А. Гулий-Гуленко віддав по Південній групі наказ: підготовку до повстання до особливого розпорядження припинити. У супроводі найближчого оточення 28 грудня 1921 р. він перетнув кордон, перейшовши по кризі через Дністер північніше Рибниці, і вирушив до Кишинева, де від Поплавського одержав докладну інформацію про розгром Волинського й невдалий рейд Бессарабського загонів, а також наказ Ю. Отмарштейна (Отмарштайна) про припинення організації повстання та необхідність негайної ліквідації старих явок по групі у зв'язку з їх розкриттям. Командувач групи, на відміну від Й. Пшоника,

⁸² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 25 зв. – 26, 30.

⁸³ Там само, арк. 25 зв. – 26; т. 13, арк. 18.

під час слідства зазначав, що до Румунії повернулося лише 85 учасників Листопадового рейду, а інші загинули чи потрапили в полон. Реакцією Румунії на радянські ноти протесту з приводу підтримки нею антибільшовицьких повстанських організацій був негайний розпуск ШПГ у Кишиневі. Остаточну ліквідацію штабу було проведено в лютому 1922 р. при місії УНР у Бухаресті⁸⁴.

До суб'єктивних факторів невдалої організації загального антибільшовицького повстання в Україні можна віднести, зокрема, згубне для справи протистояння у вищому політичному й військовому керівництві УНР, прорахунки повстанських штабів в організаційній діяльності та конспірації, втрату дорожнього часу й недостатню поінформованість населення про початок виступу. Але об'єктивно після втрати державності навіть за уникнення всіх згаданих перешкод українцям було б украй важко гідно протистояти більш могутньому й досвідченому ворогові, та ще й за відсутності надійних союзників. Неналежа організація і несвоєчасний початок збройного виступу УПА стали результатом ухилення Польщі й Румунії від виконання головного пункту таємних союзницьких зобов'язань перед владою УНР — озброєння та спорядження на час повстання всіх інтернованих військовослужбовців. Саме тому попри довготривалу підготовку цей виступ не становив справжньої загрози радянській владі, а українські повстанці змушені були до пізньої осені наодинці протистояти більшовицькій репресивній машині.

Невдала організація і провал Другого зимового походу Армії УНР похитнули віру населення в дієздатність закордонного Державного центру, позбавили ще не скорене українське повстанство подальшої військової підтримки, призвели до значного скорочення фінансової допомоги з боку Варшави С. Петлюри та неможливості здійснювати ним будь-які самостійні політичні кроки, а також прискорили розформування таборів для інтернованих українських військовослужбовців на території Польщі й Румунії.

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 13, арк. 18–19, 93 зв. – 94 зв.

№ 1

Витяг із протоколу допиту заарештованого Й. Пшоника про організацію і проведення з території Румунії Листопадового рейду Бессарабського загону УПА

31 березня 1924 р.

Протокол допроса

1924 года. Марта 31 дня. Я, пом[ощник] уполномоченного КРО ГПУ УССР Шерстов, допросил гр-на Пшоника Иосифа Петровича, который показал:

Вопр[ос]: Расскажите подробности организации налёта на Тирасполь, участников его, участие в налёте Румправительства, Вашу роль в организации налёта и в самом налёте и подробности и цель налёта.

Отв[ет]: В двадцатых числах октября 1921 г. я был вызван в штаб Гулого-Гуленко, находившийся в то время в Кишинёве, из Шабо, где я лечился. Вызван я был через жителя г. Шабо. По приезде в Кишинёв я от Гулого получил распоряжение организовать отряд из украинских беженцев с целью похода на территорию УССР для поддержки похода Тютюнника. Отряд должен был отвлечь внимание Красной Армии на юг и тем дать возможность Тютюннику свободнее оперировать. Получив это приказание, я, совместно с приданными мне из штаба Дедученко (офицер царской армии, затем сотрудник польской контрразведки), Пукаловым (полковник царской армии) и Батуриным (сведений подробных о нём не знаю) приступили к вербовке беженцев в отряд. Средства на организацию отряда я получил от Гулого-Гуленко. Он же средства имел от ликвидации ценных бумаг, привезённых им из Польши, или в миссии УНР в Румынии. Всего от него я получил 89.000 лей. Оружие для отряда должен был достать Гулый-Гуленко, но ничего он не достал, почему — не знаю. Знаю, что деньги, предназначенные для закупки оружия, им были на что-то израсходованы, но на что — не знаю. Формирование проходило, конечно, с ведома румынских властей, но официального разрешения на формирование отряда от них не было. Просто румыны закрывали глаза, делая вид, что ничего не знают.

Недели за две с половиной отряд, численностью до 200 человек, был сформирован. Он был разбит на две части: одна часть была в Кишинёве, другая — в Бендерах. Оружия в это время в отряде не было. В день выступления, после переговоров Дедученко с капитаном Станеску — к[оманди]ром компании граничеров, мы получили на пикете (румынском) 16 винтовок, 70 гранат. До двадцати револьверов имелось частным образом у участников отряда, а ракеты нами были куплены в Кишинёве. Вечером 17-го и утром 18-го ноября часть отряда, находившаяся в Кишинёве, была перевезена в Бендеры, так что днём 18-го ноября отряд полностью был в Бендерах.

Разрешение на переход границы должен был достать также Гулый, но он его не достал, и мне лично пришлось вести переговоры с капитаном Мардарием — начальником информбюро штаба войск Бессарабии. Переговоры у нас велись в плоскости переброски отряда на территорию УССР. Мардареску говорил, что переговоры нужно было вести раньше с центральными румынскими властями, но так как это сделано не было, а время для переговоров также не было, он обещал это устроить самостоятельно, для чего обещал дать распоряжение одному из командиров румынских рот, расположенных на границе. Официальных бумаг он мне также не давал, а все переговоры велись на словах. Цель перехода отряда он знал. Распоряжение действительно им сделано было, и в ночь на 19 ноября мы перешли на участке Гурабыкулово—Красногорка. Численность перешедшего отряда была 187 человек при 16 винтовках, 70 гранатах, до двадцати револьверов и ракеты. В состав отряда входили исключительно укр[анские] беженцы. Находился отряд под моим командованием. Разбит он был на две части. Одной из них командовал капитан Новицкий, а другой — хорунжий Козак.

По переходе границы отрядом была занята Красногорка, пограничная охрана ушла до нашего появления. В Красногорке мы достали 35 винтовок и до 3000 патронов. Из Красногорки мы направились в Парканы. По дороге, как мы думали, нас должен был встретить отряд, якобы сформированный в Парканах из местных жителей. Сведения эти были получены Дедученко от его агентов. Отряда такого в действительности не оказалось, и на рассвете мы приблизились к Парканам. У Парканах был

бой с эскадром кавалерии и ротой пехоты и взводом пулемётной части Кр[асной] Армии. Бой продолжался около двух часов, мы оттеснили красные части и вошли в Парканы. В этом бою с нашей стороны два человека было убито и два ранено. В Парканах мы захватили 5 пулемётов, много винтовок (120–130), штук 40 лошадей и патроны. Из Паркан мы начали наступать на Тирасполь. В Тирасполе нами была занята крепость и половина города. Всего бой под Тирасполем продолжался часов пять. Потери наши были: убитых — три человека и раненых — три. Затем под давлением красных частей на левое крыло нашего отряда, мы начали отходить к румынской границе. Переходили границу мы частично вплавь, частично на досках. При переходе через реку два человека из отряда были ранены румынами, которые обстреляли наш отряд. Причины обстрела я не знаю.

Отряд весь собрался в Бендерах и вечером 19 ноября был получен из Кишинёва приказ перебросить весь отряд на территорию УССР, очевидно, в целях предотвращения конфликта. Приказ этот приведён в исполнение не был и местные румынские власти дали возможность отряду рассосаться. О результатах нашего похода я рапортом донёс зам. Гулого-Гуленко — Поплавскому, находившемуся в то время в Кишинёве, но ответа никакого не получил [...].

*ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 24–26 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 2

**Записка т.в.о. начальника СОУ — начальника особого
відділу ВУЧК К. Зонва і т.в.о. начальника відділу
боротьби з бандитизмом СОУ ВУЧК Степанковського,
надіслана по прямому проводу начальнику СОУ ВЧК
В. Менжинському та через особливий відділ КВ
Ю. Євдокимову**

23 листопада 1921 р.

Повідомляється про відбиття наступу з території Румунії на Тирасполь «банди петлюрівського полковника Й. Пшоника» та загрозову оперативну обстановку в регіоні (фотокопія).

